

टिप्पणी

10

नागानन्दः

पूर्वपाठे वयं प्रतिमानाटकविषये ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे वयं श्री हर्षवर्धनेन लिखितस्य नागानन्दरूपकस्य विषये चर्चा करिष्यामः। सप्तमशताब्द्याः कालः संस्कृतनाट्यानां इतिहासे अतीव महत्त्वपूर्णः अभवत्। अस्मिन् काले सम्राट् हर्षवर्धनस्य उल्लेखः अस्ति। हर्षवर्धनः तेषु महान् शासकेषु अन्यतमः अस्ति यः एकतः उदारहृदयस्य कुशलः शासकः विद्वान् कविः च आसीत्। अपरपक्षे दृग्काव्यस्य प्रस्तुतीकरणे, प्रदर्शने च तस्य विशेषरुचिः आसीत्। हर्षेण त्रीणि रूपकानि लिखितानि सन्ति- प्रियदर्शिका, रत्नावली, नागानन्दः च। तेषु प्रियदर्शिका रत्नावली च नाटिका नागानन्दः नाटकम्।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- श्री हर्षस्य विषये जानन्ति;
- नागानन्दनाटकस्य विषये जानन्ति;
- नागानन्दस्य कथायाः विषये जानन्ति;
- नागानन्दस्य पात्राणां विषये ज्ञातव्यम्; तथा
- नागानन्दनाटकस्य रंगमञ्चसंभावनानां विषये जानाति।

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

10.1 हर्षस्य सामान्यपरिचयः

नागानन्दनाटकस्य रचयिता श्री हर्षवर्धनस्य समयनिर्धारणाय अनुमानस्य आवश्यकता नास्ति। हर्षः उत्तरभारते चिरकालं यावत् शासनं कृतवान् सिद्धतथ्यानाम् आधारेण हर्षस्य शासनकालः ६०६ ई. तः ६४६ ई.पर्यन्तं नियतः अस्ति। बाणभट्टस्य हर्षचरितस्य अनुसारं हर्षस्य पितुः नाम प्रभाकरवर्धनः, मातुः नाम यशोमती च आसीत् यशोमती 588 ई. तमे वर्षे ज्येष्ठपुत्रं राज्यवर्धनं जनयति स्म। हर्षवर्धनस्य अग्रजः राज्यश्रीः राज्यवर्धनस्य २ वर्षाणाम् अनन्तरं जन्म प्राप्नोत् तथा च श्री हर्षस्य जन्म राज्यवर्धनस्य ३ वर्षाणाम् अनन्तरम् अभवत् १६ वर्षपर्यन्तं हर्षवर्धनः राज्यवर्धनः च शस्त्रशास्त्रेषु शिक्षां प्राप्तवन्तौ। राज्यश्री नृत्यगीतादिकलासु अपि शिक्षां गृहीतवती। राज्यश्रीः युवावस्थायां प्रभाकरवर्धनः तस्याः विवाहं मौखरीवंशस्य क्षत्रियराजस्य अवन्तिवर्मा इत्यस्य पुत्रेण ग्रहवर्मा इत्यनेन सह अकरोत्।

प्रभाकरवर्धनः स्वस्य ज्येष्ठपुत्रस्य राज्यवर्धनस्य अभिषेकं कृतवान् परन्तु राज्यवर्धनस्य आकस्मिकमृत्युपश्चात् हर्षवर्धनः सिंहासनं प्राप्तवान्। हर्षवर्धनः ६०६ ई.तः ६४८ ई. पर्यन्तं छात्रस्य अधीनं शासनं कृतवान्। महाकविः बाणभट्टः हर्षवर्धनस्य राज्यसभायां तस्य आश्रितः कविः आसीत्, सः हर्षचरित इति काव्ये हर्षवर्धनं नायकं कृतवान्।

यथा पूर्वं उक्तं हर्षस्य त्रयः रूपकाः प्राप्यन्ते -१- प्रियदर्शिका २- रत्नावली ३. नागानन्दः च। रचनादृष्ट्या प्रियदर्शिका नाटकं हर्षस्य प्रथमसृष्टिः। अस्मिन् रचनायां नाट्यकलारूपं किञ्चित् न्यूनपरिष्कृतं दृश्यते। अस्य नाटकस्य कथासंरचनायां घटनासंयोगे च अभिज्ञानशकुन्तलस्य मालविकाग्निमित्रस्य च स्पष्टः प्रभावः अस्ति। द्वितीया रचना रत्नावली नाटिका अस्ति या नाटककारानाम् अतीव लोकप्रियः आसीत्। हर्षस्य नाट्यकलानां चरमविकासः अस्मिन् नाटके दृश्यते। रत्नावली सर्वदृष्टिकोणात् महान् नाटकं सिद्धं भवतिस्त्र नाटकीयप्रयोगे परिपक्वता, भाषायां सौन्दर्यं, कल्पनाप्रयोगः, चरित्रचित्रणस्य उत्कृष्टता च। नाटकविशेषज्ञाः प्रायः कथायाः, नाटकस्य, नायिका-नायिका इत्यादीनां तत्त्वानां चित्रणार्थं रत्नावली-पात्राणां प्रयोगं कुर्वन्ति। हर्षः स्वस्य नाटके शृङ्गारस्य पूर्णप्रयोगं कृतवान् अस्ति।

पाठगत प्रश्नाः 10.1

1. श्री हर्षः कः?
2. राज्यवर्धनः कः आसीत्?
3. श्री हर्षेण रचितौ नाटकद्वयं कति?
4. अभिज्ञानशकुन्तलं मालविकाग्निमित्रं च कः नाटकः प्रभावितः अस्ति?

10.2 नागानन्दस्य कथानकम्

नागानन्दनाटके कथानकं ५ अङ्केषु विभक्तम् अस्ति। भगवान् बुद्धेन बहुजनस्य कल्याणस्य सन्देशः स्वस्य अनुयायिभ्यः दत्तः आसीत्। बुद्धसम्बद्धाः बहवः जातककथाः जनानां मध्ये लोकप्रियाः आसन्। तासु कथासु एका जीमूतवाहनकथा अस्ति। एषा कथा पश्चात् संस्कृत-प्राकृत-लोकपरम्परासु विस्तारिता अभवत्। जीमूतवाहनः लोकपरम्परायां बोधिसत्त्वत्वेन स्वीकृतः अस्ति। यस्य दुःखदकथा जनहिताय कल्पवृक्षदानेन आरभ्य तस्य शरीरस्य अपि दानेन समाप्तं भवति। हर्षः एतां कथां नङ्गानन्दस्य आधारं कृतवान्। अस्य नाटकस्य मुख्यकथा जिमूतवाहननामकस्य विद्याधरराजपुत्रस्य, मलयावतीनामकस्य सिद्धराजकुमार्याः च प्रेमविवाहस्य, जिमूतवाहनस्य च शंखचूडानामकस्य सर्पस्य प्राणत्यागं कृत्वा प्राणान् रक्षितुं प्रयत्नः केन्द्रितः अस्ति। स्कोरानुसारं नाटकस्य कथा यथा-

अंकः - 1

अस्मिन् कर्मणि जीमूतवाहनः देवीमन्दिरे गीतं गायन्तीं मलयावतीं प्रति मोहितः भवति। अस्मात् पूर्वमपि मलयावती जीमूतवाहनं स्वप्ने दृष्ट्वा तस्य प्रेम्णा युक्ता आसीत्।

अंकः - 2

जीमूतवाहनः मालवती च परस्परं गभीरं प्रेम्णा मलयावतीयाः भ्राता मित्रवसुः विवाहं कर्तुं प्रयतते। अन्ते तौ विवाहं कुर्वतः।

अंकः - 3

तृतीयाङ्के जीमूतवाहनस्य, मलयावतीयाः विहारस्य च चित्रणम् अस्ति।

अंकः - 4

जीमूतवाहनः समुद्रतीरे अस्थिसमूहं पश्यति। मित्रं वसुः तस्मै कथयति यत् एतानि नागानां अस्थीनि यानि नित्यं गरुणेन भक्ष्यन्ते। स्त्रीविलापं श्रुत्वा जीमूतवाहनः तस्याः समीपं गच्छति। पृष्ट्वा सा महिला कथयति यत् अद्य तस्याः पुत्रः शङ्कचूडः गरुडस्य भोजनरूपेण कर्तुं गच्छति। जीमूतवाहनः स्त्रियं सान्त्वयित्वा शंखचूडस्य स्थाने रक्तवस्त्रं धारयति वधशिलायां उपविशति। गरुडः आगत्य तं हरति।

अंकः - 5

जीमूतवाहनस्य शरीरं गरुडस्य तुण्डेन पुनः पुनः। रक्तेन कलङ्कितोऽपि जीमूतवाहनः शान्तः निश्चलः तिष्ठति। एतत् दृष्ट्वा गरुडः आश्चर्यचकितः भवति। यदा च सः वास्तविकस्थितिं ज्ञातुं आगच्छति तदा सः अत्यन्तं पश्चात्तापं करोति। जीमूतवाहनस्य मातापितरौ पत्नी च अपि तत्स्थानं प्राप्य जीमूतवाहनस्य स्थितिं दृष्ट्वा करुणापूर्वकं शोचन्ति। मलयावतीयाः हृदयविदारकप्रार्थनेन

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

प्रेरिता गौरी (पार्वती) प्रकटितः भूत्वा प्रियमाणस्य जीमूतवाहनस्य जीवनं ददाति। जीमूतवाहनस्य त्यागस्य दानस्य च भावनायाः प्रभावितः गौरी अमृतस्य वर्षणं कृत्वा सर्पान् पुनः जीवितं करोति, अन्ते भविष्ये सर्पान् कदापि न खादिष्यामि इति प्रतिज्ञां करोति एतेन सुखान्तेन नाटकस्य समाप्तिः भवति।

श्रीहर्षेण कथासरीत्सागरे वर्णिते जीमूतवाहनस्य मूलकथायां केचन परिवर्तनानि निम्नलिखितरूपेण कृताः-

1. मूलकथायां जीमूतवाहनः जनहिताय कल्पवृक्षदानं करोति स्म तथा च शत्रुभिः स्वराज्ये आक्रमणस्य कारणात् मातापितृभिः सह मलयाचलपर्वतं गच्छति, परन्तु नाटके जीमूतवाहनः मातापितृणां गमनानन्तरं वनं गच्छति वनम् सेवां कर्तुं राज्यस्य भोगान् त्यक्त्वा वनं गच्छन्ति। नाट्यकारः स्वमातापितरौ प्रति स्वस्य प्रेम्णः भक्तिं च दर्शयितुं एतत् परिवर्तनं कृतवान्।
2. मूलकथायां जीमूतवाहनः स्वस्य अलौकिकशक्त्या ज्ञायते यत् सः स्वभ्रातृभिः आक्रमितः अस्ति, यदा तु नाटके श्रीहर्षः माताङ्गं शत्रुरूपेण कल्पयित्वा मित्रवसुद्वारा आक्रमणस्य विषये सूचयति।
3. तथैव मूलकथायां जीमूतवाहना गौरीमन्दिरं गत्वा तत्र मलयावतीं दृष्ट्वा सखीद्वारा तस्याः सम्पूर्णं परिचयं प्राप्नोति। परन्तु श्रीहर्षः नाटके अल्पकालं नायकं नायिकां च प्रकटयित्वा एतत् भङ्गं कृतवान् अस्य योगस्य कारणात् द्वितीयक्रियायां शृंगाररसस्य अनुकूलाः परिस्थितयः निर्मायन्ते।
4. नायिकायाः नाम्ना अपरिचितः सन् मित्रवसुना मलयवतीं प्रति आनितं विवाहप्रस्तावम् अङ्गीकुर्वति। अस्य प्रत्याख्यानस्य कारणात् मलयावती उन्मत्तः भूत्वा आत्महत्यां करोति। अत्र श्रीहर्षः स्वकल्पना सह चित्रमयं दृश्यं निर्मितवान् अस्ति।

एवं प्रकारेण श्रीहर्षः जीमूतवाहनस्य मूलकथायां किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा पात्रस्य गुणान् अधिकप्रभाविणः कर्तुं प्रयतितवान् अस्ति।

पाठगत-प्रश्नाः 10.2

1. नागानन्दनाटके कति कृतयः सन्ति?
2. जीमूतवाहनः कः?
3. मित्रवसुः कः?
4. शंखचूडः कः?

10.3 नागानन्दनाटकस्य पात्राणि

नागानन्दनाटके जीमूतवाहनः, मलयावती, मित्रावसु, गरुडः मुख्यभूमिकाः सन्ति। श्री हर्षः पात्रचित्रणे स्वस्य नाट्यविशेषज्ञतां प्रदर्शितवान् अस्ति।

जीमूतवाहनः

नागानन्दनाटकस्य नायकः जीमूतवाहनः धीरोदत्तप्रकारस्य नायकः। अतीव गम्भीरः क्षमाशीलः, आत्मनः अभिमानं न करोति, स्थिरचित्तः, अहङ्कारः नास्ति, दृढनिश्चयः च अस्ति। नाट्यशास्त्रे एषः प्रकारः वीरः धीरोदत्तः इति उच्यते। नाटके जीमूतवाहनः विजयाभिलाषरहितः इति दर्शितः। नाटके जीमूतवाहनः कथयति यत् सिंहासने उपविष्टः पितुः पुरतः भूमौ उपविष्टः इव सुन्दरः भवितुम् अर्हति वा? पितुः पादौ निपीडयन् पुत्रः यत् सुखं प्राप्नोति तत् राज्ये लभ्यते वा? पितुः भोजनात् अवशिष्टं भोजनं यत् सुखं प्राप्नुमः तत् त्रिलोकभोगात् अपि लभ्यते वा? पितरं त्यजतां राज्यं मायामात्रम् किं तस्मिन् किमपि लाभः अस्ति? एतत् वचनं जीमूतवाहनयुद्धे विजयस्य इच्छां न प्रतिबिम्बयति।

जीमूतवाहनः शान्तस्वभावस्य नायकः नास्ति। यदि सः शान्तस्वभावः आसीत् तर्हि सः मलयावतीं न प्रेम्णा स्यात्। मलयावतीं प्रति तस्य प्रेम्णः प्रमाणं यत् सः मौनवीरः नास्ति। तस्य हृदये जीवानां प्रति करुणा वर्तते। वस्तुतः जीमूतवाहनः बहुगुणयुक्तः आदर्शनायकः इति अस्माकं पुरतः प्रकटितः भवति। मूलतः तस्य चरित्रे द्वौ महत्त्वपूर्णौ गुणौ स्तः। प्रथमं सः पूर्णतया मातापितृणां प्रति समर्पितः अस्ति तथा च द्वितीयं परोपकारस्य भावना तस्मिन् निहितः अस्ति। जीमूतवाहनः स्वयं नाटके वदति यत् मातापितरौ पूजयन् एव सुखी भवति। जीमूतवाहनः राज्यस्य सुखं वैभवं च त्यक्त्वा मातापितृसेवायै वने वसति इति पात्रम् मित्रं बसुः जीमूतवाहनस्य गुणानाम् वर्णनं कुर्वन् कथयति यत् सः विद्याधर्मवंशे श्रेष्ठः, बुद्धिमान्, सज्जनेषु आदरयोग्यः, सुन्दरः, शूरः, विद्वान्, शिष्टव्यवहारयुक्तः युवा, जीवानां रक्षणाय सज्जः च अस्ति।

मलयवती

नागानन्दनाटकस्य नायिका। यद्यपि, मलयावती इत्यस्य सम्पूर्णे नाटके विशेषा भूमिका नास्ति किन्तु तस्याः चरित्रं अस्मान् प्रभावितं कुर्वन् अवश्यमेव दृश्यते। हर्षः मलयावतीं आदर्शहिन्दुमहिलारूपेण चित्रितवान् अस्ति। तस्याः कृते तस्याः पतिः एव सर्वः सा सुन्दरी, एवं रूपेण मलयावतीं सौन्दर्यं दृष्ट्वा वीरः जीमूतवाहनः आश्चर्यचकितः सन् वदति यत् यदि एषा स्वर्गात् स्त्री तर्हि इन्द्रस्य नेत्रसहस्राणि सफलानि अभवन्। यदि नागजनस्य अस्ति तर्हि तस्य मुख्यं उपस्थितिः सूर्यः न अपितु नागाजनाः चन्द्रः एव। यदि सः विद्वान् अस्ति तर्हि अस्माकं कुलम्, अन्यान् सर्वान् कुलान् जितुम् गच्छति तथा च यदि सा सिद्धकुटुम्बस्य अस्ति तर्हि सिद्धजनाः त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धाः भविष्यन्ति। जीमूतवाहनसहितं विदूषकः मलयवतीं सुन्दरं रूपमपि प्रशंसति। मलयवतीयाः अन्यः विशेषः गुणः अस्ति यत् सा वीणावादेन अतीव निपुणः अस्ति। नायिका जीमूतवाहनः एव तस्याः गायनेन वीणावादेन च अभिभूतः। मलयवती गौरी मातुः भक्तः

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

सखीयाः गौरीयाः आलोचनां सहितुं असमर्था अस्ति, तस्याः प्रतिक्रिया च ददाति। तस्याः स्नुषात्वस्य चरित्रम् अपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति। सा स्वश्वशुरसेवायां सर्वं समयं यापयति। यदा मलयवती जीमूतवाहनस्य समर्पणस्य घटनां ज्ञातुम् आगच्छति तदा सा मूर्च्छितः भवति। जीमूतवाहनस्य मृत्योः अनन्तरं सा जीवनं भारं इति अनुभवितुं आरभते तथा च तस्मिन् एव क्षणे सा अन्त्येष्टिचिता निर्माय सतीं कर्तुं सज्जा भवति सा भक्त्या गौरीमातरं प्रीणयति जीमूतवाहनाय च जीवनं ददाति। वस्तुतः मलयवतीयाः चरित्रं अन्यस्त्रीणां कृते प्रेरणादायकं भारतीया आदर्शस्त्रीरूपेण दृश्यते।

मित्रावसु

मित्रावसुः सिद्धराजविश्ववसुः पुत्रः। मलयावतीभ्राता जीमूतवाहनस्य मित्रम् मित्रावसुः जीमूतवाहनस्य गुणैः अत्यन्तं प्रभावितः अस्ति। तस्य प्रयत्नेन जीमूतवाहनः मलयावती च मिलित्वा विवाहं कुर्वतः।

पाठगत-प्रश्नाः 10.3

1. जीमूतवाहनस्य चरित्रे के के मुख्याः गुणाः सन्ति?
2. मलयवती केन रूपेण चित्रिता?

10.4 नागानन्दस्य रंगमञ्चसंभावनाः

नाट्यशास्त्रे आचार्यभरतेन दृश्यकाव्यस्य मुख्यौ उद्देश्यद्वयं- मनोरञ्जनं शिक्षा च उक्तम् अस्ति। श्री हर्षात् पूर्वं संस्कृतनाट्यपरम्परायां ये केऽपि रूपकाः लभ्यन्ते, शृङ्गारः, वीररसः च प्रमुखाः अभवन् यदि भासस्य नाटकानि पश्यामः तर्हि तस्य नाटकेषु रामायण-महाभारत-लोककथाः च व्युत्पन्नाः कथाः दृश्यन्ते। तदनन्तरं कालिदासस्य लिखितेषु नाटकेषु शृंगाररसस्य पूर्णानुप्रयोगः दृश्यते। श्रीहर्षः एकः नाटककारः अस्ति यः स्वस्य नागानन्दनाटके धर्मद्वयस्य मध्ये सुन्दरं समन्वयं निर्मितवान् जीमूतवाहनस्य कथा अद्यापि जिउत इति नाम्ना बिहारक्षेत्रे लोकप्रियः अस्ति। सप्तमशताब्द्यां श्रीहर्षः नागानन्दनाटकद्वारा, नाटकद्वारा प्रेक्षकान् परोपकारं प्रति उन्मुखीकृतवान् कथासरित्सागरात् जीमूतवाहनकथां गृहीत्वा ५ अङ्केषु रचितं नाटकं रचयति। नाट्यशास्त्रे रूपकविधानस्य अधीनस्थस्य नाटकस्य मुख्यं लक्षणं यत् नाटके ५ वा १० वा अभिनयाः भवेयुः। वीरः साहसी भवेत्। मुख्यः रसः शृङ्गारः भवेत्, परन्तु श्रीहर्ष-नागानन्दस्य अस्मिन् नाटके वीररसस्य प्रधानता दृश्यते, वीररसेषु अपि दानवीरः मुख्यः अस्ति। शृङ्गाररसस्य पूर्तिः केवलं जीमूतवाहनस्य मलयावतीयाः प्रेमप्रकरणे एव प्रयुक्ता अस्ति। अस्य नाटकस्य माध्यमेन श्री हर्षः परोपकारस्य भावनां रेखांकयति, जीमूतवाहन-पात्रात् शिक्षणस्य विषये च कथयति। काले काले नागानन्दनाटकस्य भिन्नभाषासु अनुवादं कृत्वा मञ्चे प्रदर्शनं कृतम् आधुनिकनाट्यशास्त्रेषु अपि नागानन्दस्य अभिनयस्य बहवः उल्लेखाः सन्ति। श्रीहर्षः स्वस्य नाट्यशिल्पे अभिनयार्थं

बहु स्थानं त्यक्तवान् अस्ति। सः स्वकल्पनेन नटस्य कृते मनोरञ्जकपरिस्थितयः सृजति। स्वस्य स्वाभाविकशैल्या सः नाटकं सुलभं बोधगम्यं च करोति। तस्य नाटकशिल्पस्य एषः एव गुणः नागानन्दस्य प्रदर्शनं प्रति नाट्यकलाकारानाम् आकर्षणं करोति।

किं भवता ज्ञातम्?

- श्रीहर्षस्य कालकालः सप्तमशताब्द्याः प्रथमार्धः अस्ति।
- श्री हर्षराजेन सह सः कलाकारः नाटककारः च आसीत्।
- हर्षेण त्रीणि रूपकाणि लिखितानि सन्तिख्र प्रियदर्शिका, रत्नावली, नागानन्दः च।
- प्रियदर्शिका रत्नावली च नातिका नागानन्दः नाटकम्।
- प्रियदर्शिका अभिज्ञानशाकुन्तलम् एवं मालविकाग्निमित्रम् नाटकभ्याम् अति प्रभावितम् अस्ति।
- नागानन्दनाटके कथानकं ५ अङ्केषु विभक्तम् अस्ति।
- नागानन्दनाटककथा कथासरित्सागरे उल्लिखिते जीमूतवाहनकथातः गृहीता अस्ति।
- नाटकस्य मुख्यकथा जीमूतवाहननामकस्य विद्याधरराजपुत्रस्य मलयावतीनामकस्य सिद्धराजकुमार्याः प्रेमविवाहस्य च जिमूतवाहनस्य शंखचूडनामकस्य नागस्य प्राणत्यागं कृत्वा प्राणान् रक्षितुं प्रयत्नः केन्द्रितः अस्ति।
- प्रथमे कृत्ये जीमूतवाहनमलयावतीयोः प्रेमस्य वर्णनं भवति।
- द्वितीये कृत्ये जीमूतवाहनमलयावतीयोः विवाहस्य वर्णनं भवति।
- तृतीये कृत्ये जीमूतवाहनस्य मलयावतीस्य च विहारस्य चित्रणं भवति।
- चतुर्थे कृत्यां जिमूतवाहनस्य शंखचूडनामकस्य सर्पस्य प्राणरक्षणार्थं आत्मत्यागस्य कथा अस्ति।
- पञ्चमे अङ्के जीमूतवाहनस्य गरुडस्य चोंचात् रक्तेन कलङ्कितः, गरुडस्य पश्चात्तापस्य च कथा अस्ति।

पाठान्त प्रश्नाः

1- नागानन्दस्य मुख्यकथा का अस्ति?

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां
परिचयः

टिप्पणी

पाठगत-प्रश्नानां उत्तराणि

10.1

1. हर्षस्य शासनकालः 606 ई.तः 646 ई. कवित्वेन सह सः संस्कृतनाट्यकारः अपि आसीत्।
2. राज्यवर्धन श्रीहर्षस्य अग्रजः आसीत्।
3. श्रीहर्षस्य लिखितौ नाटकौ (नाटिका) प्रियदर्शिका रत्नावली च।
4. प्रियदर्शिका अभिज्ञानशकुन्तलमलविकाग्निमित्रेण प्रभाविता भवति।

10.2

1. नागानन्दनाटकस्य 5 कृतयः सन्ति।
2. जीमूतवाहनः नागानन्दनाटकनायकः।
3. मित्रावसुः जिमूतवाहनस्य मित्रं नायिकायाः मलयवतीयाः भ्राता च।
4. शंखचूडः नाम सर्पः अस्ति, तस्य प्राणरक्षणार्थं जीमूतवाहनः गरुडाय आत्मानं समर्पयति।

10.3

1. जीमूतवाहनस्य चरित्रे मुख्यगुणाः मातापितृप्रेमदानं च सन्ति।
2. मलयावती आदर्शभारतीयस्त्रीरूपेण चित्रिता अस्ति।